

Επιχειρώντας τον μετασχηματισμό αντιλήψεων μαθητών για τη ζωγραφική

Μαρία Μπαντούνα

Φιλολογος Αγγλικής Γλώσσας

ΜEd Σπουδές στην Εκπαίδευση, MSc Διοίκηση Εκπαίδευσης

mabad4250@yahoo.gr

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι εκπαιδευτικοί στο σύγχρονο, απαιτητικό εκπαιδευτικό περιβάλλον υποκινούν και ενεργοποιούν τους μαθητές να εμπλέκονται ενεργά στη μαθησιακή διεργασία. Για τον σκοπό αυτόν εμπλουτίζουν τη διδασκαλία τους με εναλλακτικές, σύγχρονες μεθόδους και εργαλεία τα οποία αναπτύσσουν και ενισχύουν τη διάθεση των μαθητών τους για στοχασμό, ενεργοποιούν και ενδυναμώνουν την κριτική τους σκέψη και την κριτική επανεξέταση αντιλήψεών τους και συμβάλλουν σε βέλτιστα μαθησιακά αποτελέσματα. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι μια εναλλακτική διδακτική πρόταση-παρέμβαση στην τάξη με τη σύνδεση της τέχνης με τον κριτικό στοχασμό και την αξιοποίηση των έργων ζωγραφικής ως εκπαιδευτικό εργαλείο κατανόησης της τέχνης της ζωγραφικής σε μαθητές Γυμνασίου με τη χρήση της μεθόδου της «μετασχηματίζουσας μάθησης μέσα από την αισθητική εμπειρία». Η συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση, η οποία αξιοποιεί την τέχνη για κριτικό στοχασμό και αναθεώρηση των αντιλήψεων των μαθητών, σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε με αφορμή σχετική ενότητα στο μάθημα της Αγγλικής Γλώσσας σε μαθητές της Β΄ τάξης Γυμνασίου κατά τη σχολική χρονιά 2015-16, με συνολική διάρκεια τρεις διδακτικές ώρες. Με τη μέθοδο αυτή τίθενται υπό αμφισβήτηση ήδη υπάρχουσες, υιοθετημένες αντιλήψεις και πεποιθήσεις των μαθητών για την τέχνη της ζωγραφικής με τη συμμετοχή τους σε έναν γόνιμο διάλογο, με σκοπό την ενεργητική επανεξέταση και τον μετασχηματισμό των εσφαλμένων παραδοχών τους.

Λέξεις-κλειδιά: μετασχηματίζουσα μάθηση, αισθητική εμπειρία, μαθητές, κριτικός στοχασμός.

➤ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διδακτική παρέμβαση που παρουσιάζεται, στηρίζεται στην εκπαιδευτική μέθοδο «μετασχηματίζουσα μάθηση μέσα από την αισθητική εμπειρία», η οποία προτάθηκε και διαμορφώθηκε από τον Κόκκο. Μπορεί να αξιοποιηθεί για την προσέγγιση εύρους θεμάτων και αναπτύσσεται σε έξι στάδια (Κοκκος, 2013). Πρόκειται για μια νέα εκπαιδευτική μέθοδο στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων και ειδικότερα στο

θεωρητικό πλαίσιο της μετασχηματίζουσας μάθησης. Η μέθοδος αυτή ενσωματώνει και αξιοποιεί την τέχνη στην εκπαιδευτική διαδικασία, επιδιώκοντας με το μέσο αυτό να ενεργοποιήσει τον κριτικό αναστοχασμό των εκπαιδευόμενων, γεγονός που θα οδηγήσει σε επανακαθορισμό των απόψεών τους (Κόκκος, 2011).

Η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών εντάσσεται στις κεντρικής σημασίας επιδιώξεις και απώτερους σκοπούς της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε διεθνές επίπεδο (Ματσαγγούρας, 1998). Στη σχολική τάξη εξασκείται και ενδυναμώνεται ο κριτικός στοχασμός των μαθητών όταν κυριαρχούν συνθήκες συζήτησης και διαλόγου κατά την εκπαιδευτική διαδικασία. Σύμφωνα με τον Ματσαγγούρα (1998: 55), ως κριτική σκέψη ορίζεται «η νοητικο-συναισθηματική λειτουργία που ενεργοποιεί επιλεκτικά και συνδυαστικά συλλογισμούς, γνωστικές και μεταγνωστικές δεξιότητες και στάσεις, για να επεξεργαστεί, με λογικό τρόπο και αποστασιοποιημένα από τις προσωπικές του πεποιθήσεις και προκαταλήψεις, το πλήθος των ετερογενών πληροφοριακών στοιχείων που κατακλύζουν το άτομο και να καταλήξει σε έγκυρα και λογικά συμπεράσματα, διαπιστώσεις, κρίσεις και επιλογές». Ο Kokkos (2013a) υποστηρίζει τη συνεισφορά της χρήσης της αισθητικής εμπειρίας στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης. Κεντρικά στοιχεία στην εκπαιδευτική διαδικασία με τη συγκεκριμένη μέθοδο είναι η αξιοποίηση της τέχνης, η ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευόμενων και η άντληση μηνυμάτων τα οποία συμβάλλουν στην ενεργοποίηση και ενδυνάμωση του κριτικού στοχασμού τους ώστε να οδηγηθούν σε επαναξιολόγηση των παραδοχών τους (Ράικου, 2013).

Η αισθητική εμπειρία προσεγγίζεται εννοιολογικά ως συστηματική παρατήρηση, διερεύνηση έργων τέχνης (Kokkos, 2019), τα οποία αποτελούν πρόκληση για σκέψη (Κόκκος, 2009), δεδομένου ότι η τέχνη απαιτεί τη σκέψη ώστε να προσεγγισθεί και να ανακαλυφθεί το μήνυμα που μεταδίδει, το οποίο όμως δεν είναι ορατό με την πρώτη ματιά (Perkins, 1994). Τα σημαντικά έργα τέχνης έχουν μια πολυδιάστατη δύναμη, δεν θέτουν περιορισμούς και προσεγγίζονται με ανοικτό πνεύμα και ποικιλία ερμηνειών και πιθανών αναγνώσεων (Kokkos, 2019). Για τον Perkins (1994: 38) η τέχνη είναι αόρατη γι' αυτά που περιμένει να ανακαλυφθούν και γι' αυτά που κρύβει και ο παρατηρητής θα τα προσεγγίσει ενεργοποιώντας τις στοχαστικές του δεξιότητες. Σύμφωνα με τον Mezirow (2007: 46) «η τέχνη είναι μια εναλλακτική μορφή γλώσσας». Η παρατήρηση έργων τέχνης δίνει τη δυνατότητα να διερευνηθεί η αντίληψη των ατόμων ακόμα περισσότερο μέσα από τον τρόπο που το ίδιο έργο γίνεται αντιληπτό σε άλλους, αφού δεν υπάρχει μια μοναδική και σωστή προσέγγιση, αλλά πολλαπλές ερμηνείες και διαστάσεις (Perkins, 1994:36).

Ο κριτικός στοχασμός εμπλέκεται και ενεργοποιεί τη μετασχηματίζουσα μάθηση ως αναπόσπαστο κεντρικό τμήμα της. Μέσω της μετασχηματίζουσας μάθησης γίνεται προσπάθεια να γίνουν κατανοητές όλες οι πλευρές ενός ζητήματος και οι εκπαιδευόμενοι δρουν σύμφωνα με τις δικές τους ερμηνείες και όχι με βάση άκριτες παραδοχές άλλων, γίνονται αυτοδύναμοι μανθάνοντες, με καθαρή σκέψη και κριτικό πνεύμα (Mezirow, 2007).

Ας σημειωθεί ότι αν και η συγκεκριμένη μέθοδος έχει προταθεί αρχικά για το πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων, δοκιμάζεται για τα μαθησιακά της αποτελέσμα-

τα και στην τυπική εκπαίδευση (Αντύπας, 2015; Γιωτόπουλος, 2015). Τα τελευταία χρόνια η συγκεκριμένη μέθοδος αναπτύσσεται στα πεδία της τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης (Phillips & Fragoulis, 2012).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση του πλαισίου εφαρμογής της μεθόδου στη διδασκαλία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

➤ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Η εκπαιδευτική μονάδα στην οποία εφαρμόστηκε η παρούσα διδακτική παρέμβαση ανήκει στην τυπική εκπαίδευση. Πρόκειται για ένα σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, Γυμνάσιο αστικής περιοχής, σε πρωτεύουσα νομού. Το μαθητικό δυναμικό παρουσιάζει μια ετερογένεια, προέρχεται από τις γύρω συνοικίες, οι οποίες βρίσκονται αρκετά μακριά από το κέντρο της πόλης, αγροτικές περιοχές και χωριά με σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και χωρίς ιδιαίτερο πολιτισμικό κεφάλαιο και υπόβαθρο και εντέλει πρόσβαση, επαφή και εξοικείωση με τις Καλές Τέχνες. Η προτεινομένη διδασκαλία απευθύνεται σε μαθητές Β΄ Γυμνασίου. Το θέμα της διδασκαλίας είναι «Επιχειρώντας τον μετασχηματισμό αντιλήψεων των μαθητών για τη ζωγραφική».

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να καταδείξει τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η ενεργοποίηση της κριτικής σκέψης και του αναστοχασμού καθώς και της διαδικασίας της μετασχηματίζουσας μάθησης των μαθητών με αφορμή την ενότητα 6 «The ARTS» στο μάθημα της Αγγλικής Γλώσσας, Β΄ Γυμνασίου. Η παρούσα διδακτική παρέμβαση επιχειρεί να αντικρούσει τις επικρατούσες και παγιωμένες απόψεις των μαθητών, όπως ότι οι πίνακες ζωγραφικής, τις περισσότερες φορές, αναδεικνύουν, αναπαριστούν κάτι το ωραίο, το υπέροχο και λειτουργούν ως απόλαυση για τους οφθαλμούς, και να προσφέρει στους μαθητές τα εναύσματα για τον μετασχηματισμό του τρόπου σκέψης τους. Παράλληλα, να αναδείξει και να προσεγγίσει τα ερωτήματα: πώς οι μαθητές προσλαμβάνουν και αξιολογούν ένα έργο ζωγραφικής; Οι πίνακες ζωγραφικής απεικονίζουν πάντα το ωραίο και τονίζουν την ομορφιά; Είναι το «ωραίο» ο απώτερος σκοπός της ζωγραφικής;

➤ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Οι στόχοι που θέτει ο εκπαιδευτικός είναι:

Σε επίπεδο γνώσεων:

- ♦ να εξοικειωθούν οι μαθητές με την έννοια της Τέχνης γενικότερα και ειδικότερα με τη ζωγραφική και να έρθουν σε επαφή με έργα Τέχνης, πίνακες ζωγραφικής και δημιουργούς- καλλιτέχνες,

- ♦ να ανακαλούν εμπειρίες, γνώσεις και συναισθήματα, να καταγράφουν και να επεξηγούν τις ιδέες τους,
- ♦ να εκτιμούν τα έργα τέχνης,
- ♦ να γνωρίσουν τρόπους με τους οποίους αποτυπώνονται διάφορα θέματα στη ζωγραφική,
- ♦ να περιγράφουν και να συγκρίνουν πίνακες ζωγραφικής με διαφορετική θεματολογία, ώστε να ενθαρρυνθούν να περιγράψουν τα συναισθήματα που τους δημιουργούν,
- ♦ να αποκτήσουν γενικές γνώσεις στις αρχές επικοινωνίας και έκφρασης.

Σε επίπεδο δεξιοτήτων:

- ♦ να εφαρμόζουν αποτελεσματικά την προτεινόμενη μέθοδο Visible Thinking και σε άλλες περιπτώσεις που αφορούν την καθημερινότητα, καλλιεργώντας την κριτική τους ικανότητα, κινητοποιώντας και ενισχύοντας τη δημιουργική τους σκέψη και φαντασία,
- ♦ να ενεργοποιήσουν τις επικοινωνιακές τους ικανότητες ώστε να επικοινωνήσουν τόσο σε επίπεδο ομάδας όσο και να αλληλεπιδράσουν με τις άλλες ομάδες, δεδομένου ότι η τέχνη για τον άνθρωπο ήταν, είναι και θα είναι μια σημαντική πτυχή της ζωής του και θα εξακολουθεί να επιτελεί την πραγματική της λειτουργία που είναι η επικοινωνία και η ανάδειξη και μετάδοση μηνυμάτων,
- ♦ να αναπτύξουν νέους τρόπους επικοινωνίας, αλληλεπίδρασης και έκφρασης μέσα από τις τέχνες. Συγκεκριμένα, κατά την παρατήρηση, ανάλυση και ερμηνεία έργων τέχνης εκφράζονται οι μαθητές συχνά αναπτύσσοντας μια αλληλεπιδραστική σχέση ανάμεσά τους, αφού η εξωτερίκευση της σκέψης και των συναισθημάτων του ενός μπορεί να αποτελεί έναυσμα ή συμπληρωματική διαδικασία για τον άλλον.

Σε επίπεδο στάσεων:

- ♦ να τονωθεί η αυτοπεποίθησή τους,
- ♦ να εισάγουν την έννοια της Τέχνης και συγκεκριμένα της ζωγραφικής στη ζωή τους,
- ♦ να προβληματισθούν και να αναθεωρήσουν τις αντιλήψεις τους για θέματα που αφορούν στη ζωγραφική μετά από εμπλουτισμό ιδεών,
- ♦ να καλλιεργήσουν θετική στάση για τους εκθεσιακούς χώρους (π.χ. μουσείο),
- ♦ να καλλιεργήσουν την περιέργεια και τη φαντασία τους σε θέματα ζωγραφικής,
- ♦ να αισθάνονται πιο σίγουροι και άνετοι και να γίνουν πιο αποτελεσματικοί στην επικοινωνία.

➤ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Η συγκεκριμένη μέθοδος «μετασχηματίζουσα μάθηση μέσα από την αισθητική εμπειρία» δομείται και αναπτύσσεται σε έξι στάδια (Kokkos, 2013), όπως περιγράφονται στη συνέχεια.

1ο στάδιο: Προσδιορισμός της ανάγκης για κριτική διερεύνηση ενός θέματος

Το θέμα του αντικειμένου διδασκαλίας, πάνω στο οποίο θα αναπτυχθεί η κριτική σκέψη, είναι οι αντιλήψεις των μαθητών για τη ζωγραφική καθώς έχει διαπιστωθεί ότι οι μαθητές εμφανίζουν κάποιες λανθασμένες απόψεις-παραδοχές, στερεότυπα για αυτή την τέχνη. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές αντιμετωπίζουν και αντιλαμβάνονται τα έργα τέχνης, πίνακες ζωγραφικής μονόπλευρα, ως μέσο καλλωπισμού και διακοσμητικό κομμάτι χώρων, κάτι απλά «ωραίο», το οποίο τέρπει τους οφθαλμούς. Θεωρούν ότι οι πίνακες απεικονίζουν, αποτυπώνουν πάντα ωραία θέματα τα οποία αναπαρίστανται ωραία. Οι πίνακες ζωγραφικής δεν αντιμετωπίζονται ως μέσο έκφρασης, απελευθέρωσης και επικοινωνίας.

Ειδικότερα, πίνακες με έναν διαφορετικό τόνο χρώματος που ξεφεύγει από τη στερεότυπη εικόνα και έχει ασυνήθιστο θέμα, παρουσιάζοντας οδυνηρές πλευρές της πραγματικότητας, όπως έργα ζωγραφικής που προκαλούν ανάμεικτα ή αντικρουόμενα συναισθήματα, αιφνιδιάζουν, ή ακόμα ταράζουν, σοκάρουν, φθάνουν τα όρια του δέους και φόβου, είναι ανοίκεια, μακριά από την αντίληψή τους. Η ίδια αντιμετώπιση πολλές φορές ισχύει για ένα θέμα σκληρό, οδυνηρό, τρομακτικό, αρνητικό, ίσως και μακάβριο κάποιες φορές. Εξάλλου, δεν είναι λίγοι οι ζωγράφοι οι οποίοι αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν την «ασχήμια» ως το μέσο που θα τους επέτρεπε να εξερευνήσουν και να αποδώσουν το θέμα που ήθελαν να αναδείξουν. Τα έργα τέχνης, οι πίνακες ζωγραφικής δεν δημιουργήθηκαν με στόχο την απόλαυση, αλλά με στόχο τη διανοητική συμμετοχή ή/και διέγερση ή/και την ενεργή συμμετοχή του θεατή. Η πρόσληψη της ζωγραφικής απαιτεί ενεργοποίηση όλων των αισθήσεων και όχι μόνο της όρασης. Οι μαθητές συνηθίζουν να κρίνουν έναν πίνακα μόνο από την όψη του και δεν δίνουν βάρος στην ιδέα που επικοινωνεί.

Αυτό επομένως το σημείο της λανθασμένης παραδοχής θα γίνει προσπάθεια να μετασχηματισθεί μέσα από την τέχνη. Οι μαθητές θα εξοικειωθούν με τα έργα τέχνης, ώστε να μειώσουν τις δυσκολίες τους στο να αποκρυπτογραφούν το νόημά τους, και μέσα από τον διάλογο και τη συζήτηση θα ενθαρρυνθούν να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους, θα ενεργοποιηθούν να εξετάσουν κριτικά τις πεποιθήσεις τους και να αναθεωρήσουν τις παραδοχές τους. Θα οδηγηθούν να κατανοήσουν ότι αυτό που μετράει είναι το περιεχόμενο αλήθειας του έργου ζωγραφικής και το γεγονός ότι η τέχνη αποκαλύπτει. Ο κάθε πίνακας ζωγραφικής αφηγείται μια ιστορία, που ο κάθε παρατηρητής μπορεί να συμπληρώσει, γιατί ο κόσμος της ζωγραφικής είναι χωρίς όρια και έχει πολλούς τρόπους να ερμηνεύσει τον κόσμο. Οι πίνακες ζωγραφικής δεν απεικονίζουν τα ωραία θέματα, αλλά απεικονίζουν ωραία τα θέματα.

2ο στάδιο: Έκφραση των απόψεων των μαθητών

Οι μαθητές, χωρισμένοι σε ομάδες, καλούνται να εκφράσουν γραπτά τις απόψεις τους για το θέμα απαντώντας και σχολιάζοντας τις παρακάτω ανοιχτές ερωτήσεις:

«Τι σκεφτόσαστε για το έργο των διάσημων ζωγράφων; Πιστεύετε ότι ήθελαν απλώς να αναπαραστήσουν, να δημιουργήσουν κάτι ή κάτι άλλο; Εξηγήστε». Η προσέγγιση του συγκεκριμένου ερωτήματος έχει καθοριστική σημασία, αφού μπορεί να οδηγήσει τις απαντήσεις σε θέματα που άπτονται της τέχνης της ζωγραφικής ώστε οι μαθητές να καταθέσουν σημαντικές προσωπικές εμπειρίες ή σκέψεις. Επιπλέον, ο κριτικός στοχασμός επί του συγκεκριμένου ερωτήματος μπορεί να οδηγήσει σε έναν συνολικότερο προβληματισμό και στην αναθεώρηση της στάσης τους προς τους πίνακες ζωγραφικής.

Ενδεικτικές απαντήσεις:

- ♦ «*Ήθελαν να δημιουργήσουν κάτι όμορφο, ωραίο, να κερδίσουν το ενδιαφέρον του κοινού, να αποκτήσουν φήμη και χρήματα*».
- ♦ «*Το έργο των διάσημων ζωγράφων καθρεπτίζει τη συναισθηματική τους κατάσταση και τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τις καταστάσεις που επικρατούν στην κοινωνία και μεταφέρουν κάποιο μήνυμα. Κάθε έργο είναι η προσωποποίηση του καλλιτέχνη, γι' αυτό και δεν υπάρχουν ωραία ή άσχημα έργα*».
- ♦ «*Οι διάσημοι ζωγράφοι δημιουργούν πίνακες πρώτα από όλα για την προσωπική τους ευχαρίστηση και για να δημιουργήσουν κάτι όμορφο και ξεχωριστό και αν τα έργα τους έχουν απήχηση, συνεχίζουν να δημιουργούν για να κερδίσουν χρήματα. Νομίζω ότι υπάρχουν μόνο ωραίοι πίνακες ζωγραφικής με ωραία θέματα γιατί η ζωγραφική είναι αισθητική*».
- ♦ «*Οι ζωγράφοι φτιάχνουν όμορφα και ωραία έργα που μας ικανοποιούν όταν τα κοιτάζουμε*».

3ο στάδιο: Προσδιορισμός των υποθεμάτων και των κριτικών ερωτημάτων

Ο εκπαιδευτικός, αφού εξετάσει τις απόψεις της ομάδας που προέκυψαν από την έκφραση των σκέψεων των μαθητών στο προηγούμενο στάδιο, προσδιορίζει τα επιμέρους θέματα και τα κριτικά ερωτήματα βάσει των οποίων θα γίνει η κριτική προσέγγιση και επεξεργασία του θέματος.

Υποθέματα:

- 1) Δυνατότητα και καλλιέργεια επικοινωνίας διαμέσου της ζωγραφικής.
- 2) Τρόποι και μέσα έκφρασης του ζωγράφου για πρόκληση συναισθημάτων, μετάδοση μηνυμάτων στο κοινό μέσα από τη ζωγραφική.

Κριτικά ερωτήματα:

- 1) Πώς θα σας φαινόταν η ιδέα να επισκεφτείτε μια έκθεση ζωγραφικής μαζί με τους συμμαθητές σας; Για ποιους λόγους θα το κάνατε;
- 2) Εάν μπορούσατε να ταυτιστείτε με κάποια από τα παρακάτω έργα από διαφορετικούς καλλιτέχνες-ζωγράφους, καθώς παρατηρείτε τα έργα τους, ποιο θα ήταν αυτό και γιατί;

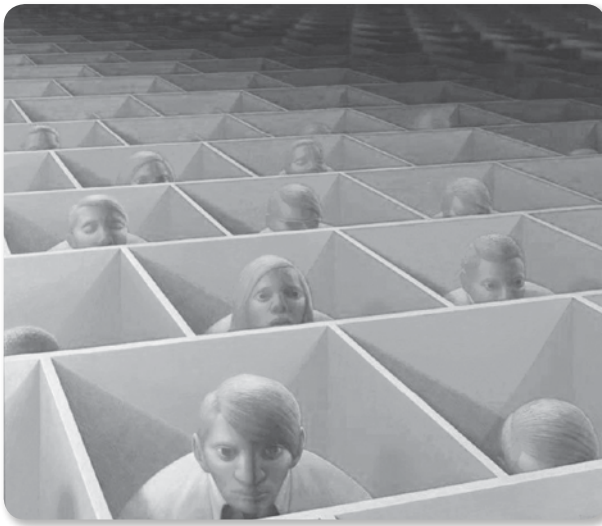
4ο στάδιο: Επιλογή των έργων τέχνης και συσχέτισή τους με τα κριτικά ερωτήματα

Ο εκπαιδευτικός προτείνει στους μαθητές κάποια έργα τέχνης, τα οποία έχουν θεματολογία σχετική με τα υπό συζήτηση επιμέρους θέματα, που ο ίδιος θεωρεί κατάλληλα για παρατήρηση, προβληματισμό, επεξεργασία των υποθεμάτων, κριτική ανάλυση, και τα οποία δίνουν έναυσμα για στοχασμό πάνω στα κριτικά ερωτήματα. Στη συνέχεια, εξηγεί στους μαθητές τους λόγους της επιλογής του. Τα έργα αυτά θα αποτελέσουν το ερέθισμα αλλά και το μέσο να ενεργοποιηθεί ο κριτικός στοχασμός γύρω από τα θέματα που αναδεικνύουν, να τεθούν σε αμφισβήτηση πεποιθήσεις, αντιλήψεις, να αναθεωρήσουν παγιωμένες παραδοχές τους, αναγνωρίζοντας και δι-ορθώνοντας στρεβλώσεις.

Τα έργα τέχνης που επιλέχθηκαν για την επεξεργασία των κριτικών ερωτημάτων είναι 4 εικαστικά. Δεν πρόκειται για έργα που έχουν απλοϊκά μηνύματα και ωραιοποιημένες καταστάσεις. Το κάθε έργο τέχνης αναδύει τον συμβολισμό, αποτελεί πρόκληση για σκέψη και αποσκοπεί στο να επιστρατεύσει τη φαντασία του μαθητή για να αντιληφθεί τα μηνύματα και να τα αποκωδικοποιήσει όσο το δυνατό σε μεγαλύτερο βάθος.

1ο εικαστικό έργο

Τίτλος: «Landscape with Figures»

Ζωγράφος: G. Tooker

Χαρακτηριστικά: αυγό tempera, 26 × 30, ιδιωτική συλλογή

Έτος: 1965-66

Πηγή: <http://www.allartnews.com/dc-moore-gallery-celebrates-the-life-and-work-of-george-tooker-in-exhibition/>

2ο εικαστικό έργο

Τίτλος: «Time of the Old Women»

Ζωγράφος: *Francisco Jose de Goya*

Χαρακτηριστικά: 181 x 125 cm, Λάδι σε μουσαμά, *Musee des Beaux-Arts, Lille, Γαλλία*

Έτος: 1810-1812

Πηγή: <http://www.wikiart.org/en/francisco-goya/time-of-the-old-women-1820>

3ο εικαστικό έργο

Τίτλος: «Προσμονή» ή «Αναμονή»

Ζωγράφος: *Νικηφόρος Λύτρας*

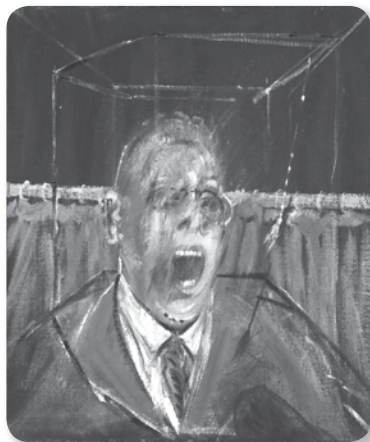
Χαρακτηριστικά: ελαιογραφία σε μουσαμά, 68 εκ. x 50 εκ., *Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδας - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου*

Έτος: 1895 -1900

Πηγή: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=64199

4ο εικαστικό έργο
Τίτλος: «Study for a portrait»

Ζωγράφος: *Francis Bacon*

Χαρακτηριστικά: *Ελαιογραφία και άμμος σε μουσαμά: 661 x 561 x 18 mm frame:
880 x 740 x 73 mm, Συλλογή: Tate*

Έτος: 1952

Πηγή: <http://www.tate.org.uk/art/artworks/bacon-study-for-a-portrait-t12616/text-summary>

Στον πίνακα 1 γίνεται αναφορά στη σχέση που έχουν τα κριτικά ερωτήματα που τέθηκαν με τα έργα τέχνης που επιλέχθηκαν.

Πινάκας 1: Συσχέτιση έργων τέχνης με τα κριτικά ερωτήματα

Έργα τέχνης	Κριτικά ερωτήματα	
	1	2
1. Ζωγραφική: G. Tooker, «Landscape with Figures»	+	-
2. Ζωγραφική: Francisco Jose de Goya, «Time of the Old Women»	-	+
3. Ζωγραφική: Λύτρας, «Προσμονή»	-	+
4. Ζωγραφική: F. Bacon, «Study for a portrait»	-	+

Ανάλυση των έργων τέχνης

Τα συγκεκριμένα έργα τέχνης επιλέγονται γιατί:

Έργο 1

Ο πίνακας «Landscape with Figures» συνδέεται με το πρώτο κριτικό ερώτημα γιατί αποδίδει με «ευγλωττία» τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα μέλη μιας ομάδας, χωρίς συνοχή, σε έναν εκθεσιακό χώρο μπροστά από δημιουργήματα που θεωρούνται έργα τέχνης, όπως πίνακες ζωγραφικής. Ο σκοπός είναι να προβληματίσει με το έντονο αίσθημα απομόνωσης που περνάει (απλανές βλέμμα, ομοιομορφία σε στάση, ενδυμασία, αυστηρά οριοθετημένη περιοχή, έντονο χρώμα με σκιές) θυμίζοντας στους μαθητές την ανάλογη στάση και συμπεριφορά που επιδεικνύουν σε τέτοιες περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, οι μαθητές δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και πολλές φορές δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσουν τα γεγονότα γύρω τους γιατί δεν έχουν συνηθίσει να παρατηρούν και να αντιλαμβάνονται. Ανάλογη στάση δείχνουν και σε εκπαιδευτικές δράσεις, π.χ. επίσκεψη σε μουσείο, κατά τις οποίες βιάζονται να εγκαταλείψουν τον χώρο, προκειμένου να ασχοληθούν με πιο, κατά τους ίδιους, ευχάριστες δραστηριότητες.

Οι πίνακες ζωγραφικής, λοιπόν, λειτουργούν ως αιφνιδιασμός που εισβάλλει στη συζήτηση ανάμεσα στον παρατηρητή και τον εαυτό του αλλά και τους άλλους, κεντρίζει τη φαντασία του και τον ωθεί να αποκωδικοποιήσει και να δώσει νόημα σε ό,τι ο πίνακας αναπαριστά. Έτσι, η γλώσσα της εικόνας κατέχει μια ξεχωριστή θέση στην ανάπτυξη της επικοινωνίας του ανθρώπου και βοηθά τον μαθητή να ανοίξει ευκολότερα διάλογο με τους γύρω. Μπαίνοντας λοιπόν σε μια έκθεση, οι μαθητές πρέπει να αντιληφθούν ότι δεν είναι μόνο ένας χώρος αναψυχής, αλλά διαλογισμού και προβληματισμού.

Έργο 2

Ο εκπαιδευτικός χρησιμοποιεί τον δεύτερο πίνακα «Time of the Old Women» για να τον συνδέσει με το δεύτερο κριτικό ερώτημα. Αναμένει οι μαθητές να παρατηρήσουν τα γερασμένα, σχεδόν σκελετωμένα πρόσωπα των ηλικιωμένων γυναικών, με ελάχιστα δόντια, που προκαλούν αποστροφή, ίσως και φόβο. Οι ηλικιωμένες, εξασθετισμένες γυναίκες είναι φανταχτερά ντυμένες με έντονο μακιγιάζ προσπαθώντας να καλύψουν τα σημάδια του χρόνου. Προβάλλουν τη ματαιοδοξία τους μέσα στα διαμάντια και τις πέτρες, που δημιουργούν έντονη αντίθεση με το γερασμένο τους σώμα, ενώ πίσω τους προβάλλει ο χρόνος αδυσώπητος να τους θυμίζει ότι το πέρασμά του αφήνει τα ανεξίτηλα σημάδια επάνω τους. Ο εκπαιδευτικός αναμένει να αναρωτηθούν οι μαθητές αν ο πίνακας αυτός αναπαριστά κάτι ωραίο και γιατί έγινε θέμα του εικαστικού έργου, και με τον τρόπο αυτόν να προβληματιστούν. Επίσης, να σκεφτούν πάνω σε αιώνια πανανθρώπινα ερωτήματα, όπως η ομορφιά, η ασχήμια του γήρατος, η ευθραυστότητα της ύπαρξης και το αναπόφευκτο του θανάτου.

Έργο 3

Ο τρίτος πίνακας, «Προσμονή», χρησιμοποιείται επίσης για να συνδεθεί με το δεύτερο κριτικό ερώτημα. Στόχος του εκπαιδευτικού είναι να προκαλέσει αντίθεση ανάμεσα στους πίνακες και να ενισχύσει τη διαφορά μεταξύ των θεμάτων. Επίσης, να δώσει έμφαση στα συγκεκριμένα μέσα έκφρασης που αξιοποιεί ο δημιουργός για να προκαλέσει συναισθήματα και να αναδείξει μηνύματα αλλά και να προβληματίσει για το αν η τέχνη απεικονίζει όντως μόνο το αντικειμενικά ωραίο ή όχι. Επιλέγει λοιπόν να παρουσιάσει έναν πίνακα που αναπαριστά κάτι ωραίο, ευχάριστο στους οφθαλμούς, οικείο και τρυφερό ανάμεσα σε δύο άλλους ασυνήθιστους, οι οποίοι προκαλούν τρόμο. Πρόκειται για την παρουσία μιας νεαρής λυγερόκορμης κοπέλας σε ένα αγροτικό σπίτι, μπροστά από το ανοικτό παράθυρο, η οποία τεντώνεται για να φθάσει να δει έξω. Το ωραίο σκηνικό συμπληρώνεται από τη γλάστρα με τον λευκό κρίνο. Επίσης, και η επιλογή των χρωμάτων από τον ζωγράφο βοηθάει. Τα χρώματα που χρησιμοποιεί ο ζωγράφος είναι πιο ανοιχτά, το φως γίνεται πιο αισθητό σε σχέση με τους άλλους δύο πίνακες. Εξάλλου, το ωραίο ασκεί στο μυαλό ανακούφιση και μας κάνει να αισθανόμαστε άνετα απέναντί του. Ο πίνακας αφηγείται μια διαφορετική ιστορία για τον κάθε παρατηρητή.

Έργο 4

Η επιλογή του τέταρτου πίνακα, «Study for a portrait», συνδέεται επίσης με το δεύτερο κριτικό ερώτημα. Ο συγκεκριμένος πίνακας αξιοποιείται για να αναδείξει τους τρόπους και τα μέσα έκφρασης που επιλεγεί ο ζωγράφος για να προκαλέσει συναισθήματα και να μεταδώσει μηνύματα στο κοινό. Ένας ακόμα ασυνήθιστος πίνακας προστίθεται για παρατήρηση από τους μαθητές με στόχο και πάλι να τους προκαλέσει, αφού οι πίνακες του F. Bacon παρουσιάζουν ένα θέαμα σκληρό, αποκρουστικό, οδυνηρό και τρομακτικό. Πολλές φορές το θέαμα είναι αρνητικό και μακάβριο κάποιες άλλες, αλλά είναι συναισθηματικά φορτισμένοι. Ο Bacon εστιάζει το ενδιαφέρον του στην ανθρώπινη μορφή, παραμορφώνοντάς την εφιαλτικά, την «εγκλωβίζει» μέσα σε έναν χώρο αινιγματικό και απειλητικό, μεταφέροντας στον θεατή τη βαθύτερη αγωνία του.

Το συγκεκριμένο έργο τέχνης προκαλεί ένταση, ενόχληση, ανησυχία και αναστάτωση στους μαθητές. Παρουσιάζει έναν άνδρα από τους ώμους και πάνω, καλοντυμένο με κοστούμι. Η προσοχή έχει στραφεί στο ανοικτό στόμα του προσώπου. Ο άνδρας φαίνεται να ουρλιάζει απευθείας στον θεατή. Τα δόντια του επίσης έχουν εκτεθεί για να συμπληρώσουν το τρομακτικό σκηνικό. Είναι ένας πίνακας που δεν έχουν συνηθίσει να βλέπουν, με σκούρα χρώματα και μουντό στο φόντο, ο οποίος ξεφεύγει από τους παραδοσιακούς κανόνες του πορτρέτου. Το ανθρώπινο πρόσωπο δεν αποτυπώνεται ως αθώο ή απλώς όμορφο. Ο άνθρωπος που απεικονίζεται είναι σωματικά παραμορφωμένος, απομονωμένος και βιώνει έντονα συναισθήματα τρόμου, πόνου και αγωνίας. Επίσης, δημιουργεί στον θεατή την αίσθηση ότι πνίγεται λόγω έλλειψης αέρα, εγκλωβισμένος στο διαφανές γυάλινο κουτί που βρίσκεται το κεφάλι του.

Γενικά, τα παραπάνω έργα επιλέχθηκαν γιατί θεωρήθηκε ότι εξυπηρετούν τους στόχους που έθεσε ο εκπαιδευτικός. Επιπλέον, θα προκαλέσουν τον προβληματισμό των μαθητών και θα λειτουργήσουν ως ερέθισμα για κριτική συζήτηση.

5ο στάδιο: Επεξεργασία των έργων τέχνης και συσχέτισή τους με τα κριτικά ερωτήματα

Ο εκπαιδευτικός υποκινεί την ομάδα να εκφράσει τις απόψεις-πεποιθήσεις της για τα επιμέρους θέματα, επιδιώκει να αποκαλυφθούν στους μαθητές όσο το δυνατόν περισσότερες διαστάσεις, διαφορετικές προσεγγίσεις στην οπτική τους, για να τους δοθεί η ευκαιρία να επανεξετάσουν τις αρχικές τους παραδοχές. Κάθε έργο τέχνης αναλύεται και συνδέεται κριτικά με τα σχετικά (υπο)θέματα. Οι μαθητές εκφράζουν τις εμπειρίες, τα συναισθήματα, τις σκέψεις και τις αντιδράσεις τους. Όπως έχει πει και ο Magritte, «μία εικόνα σημαίνει ό,τι εσύ βλέπεις σε αυτήν». Ο εκπαιδευτικός αφήνει τους μαθητές να ερμηνεύσουν τους πίνακες ζωγραφικής υποβοηθούμενοι από τα κριτικά ερωτήματα και να εντοπίσουν στοιχεία που συνδέονται με το θέμα. Οι εικόνες δίνουν τη δυνατότητα για νέες ερμηνείες και πολλαπλές συνδέσεις. Οι μαθητές νιώθουν ότι υπάρχει μια υποκειμενική διάσταση στα δεδομένα και τις καταστάσεις γύρω τους, η οποία προϋποθέτει την κριτική σκέψη.

Η παρατήρηση και ανάλυση των έργων ζωγραφικής γίνεται με τη μέθοδο Visible Thinking (Perkins, 2003) και τη χρήση ερωτήσεων εκμαίευσης (δείτε-σκεφτείτε-αναρρωτηθείτε) (Ritchhart & Perkins, 2008), οι οποίες συνδέονται και επεκτείνουν προηγούμενες απόψεις τους για το θέμα και μέσω των οποίων οι μαθητές βοηθούνται να ξεδιπλώνουν τη σκέψη τους (Tishman & Palmer, 2005) δεδομένου ότι ο χρόνος είναι περιορισμένος και η τεχνική αυτή είναι απλή, ευέλικτη.

Ενδεικτικές απαντήσεις ομάδων σε σχέση με το 1ο κριτικό ερώτημα: Πώς θα σας φαινόταν η ιδέα να επισκεφτείτε μια έκθεση ζωγραφικής μαζί με τους συμμαθητές σας; Για ποιους λόγους θα το κάνατε;

«Δεν έχω κάποιο ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη τέχνη, δεν θα επισκεπτόμουν μια έκθεση».

«Θα μας φαινόταν βαρετή ιδέα, χάσιμο χρόνου, δεν τις καταλαβαίνουμε».

«Θα ήθελα να επισκεφθώ μια έκθεση ζωγραφικής για να βλέπω ωραίες ζωγραφίες και να πάρω ιδέες από διάσημους ζωγράφους».

«Ενδιαφέρουσα ιδέα και εμπειρία για να δούμε τον διαφορετικό τρόπο που εκφράζονται οι καλλιτέχνες».

Ενδεικτικές απαντήσεις ομάδων σε σχέση με το 2ο κριτικό ερώτημα: Εάν μπορούσατε να ταυιστείτε με κάποια από τα έργα από διαφορετικούς καλλιτέχνες-ζωγράφους, καθώς παρατηρείτε τα έργα τους, ποιο θα ήταν αυτό και γιατί;

Οι περισσότεροι μαθητές προτίμησαν τον πίνακα «Προσμονή» γιατί τους φάνηκε πιο ωραίο, όμορφο, ζεστό, ευχάριστο και πιο οικείο το θέμα. Ελάχιστοι μαθητές προτίμησαν τον πίνακα «Study for a portrait» γιατί εκείνη τη στιγμή δήλωσαν ότι τους προκαλούσε εκνευρισμό για κάποιον λόγο. Κανένας μαθητής δεν ταυτίστηκε με τον πίνακα «Time of the Old Women» γιατί, όπως δήλωσαν, δεν τους άρεσε και τους προκαλούσε αποστροφή.

Όλες οι ιδέες που προέκυψαν στο στάδιο αυτό συσχετίζονται με τα κριτικά ερωτήματα, ενδεικτικά ως εξής: «Όλα όσα συζητήσαμε σχετικά με τα έργα τέχνης τι έχουν να μας "πουν" προκειμένου να επεξεργαστούμε τα κριτικά ερωτήματα που έχουμε επιλέξει;». Ακολούθησε συζήτηση σχετικά με την τέχνη της ζωγραφικής

και πώς εντοπίζονται σημεία σχετικά με την ανάδειξη του συγκεκριμένου θέματος στους πίνακες.

6ο στάδιο: Επαναξιολόγηση παραδοχών

Στο τελευταίο αυτό στάδιο συγκρίνονται οι απόψεις των μαθητών, όπως διαμορφώθηκαν μετά την παρατήρηση των πινάκων ζωγραφικής κατά το προηγούμενο στάδιο με τις αντίστοιχες απόψεις-πεποιθήσεις τους πριν από την εκπαιδευτική χρήση της αισθητικής εμπειρίας. Σε κάθε περίπτωση οι μαθητές εμφανίστηκαν ικανοποιημένοι από την καινοτόμα διαδικασία και ευχαριστήθηκαν την επαφή τους με τα έργα τέχνης. Στις απαντήσεις στα κείμενα που έγραψαν μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας, την προσέγγιση των επιλεγμένων πινάκων και τη διάδρασή τους με τις ερμηνείες που δόθηκαν από τους συμμαθητές τους, αποτυπώθηκε εμφανώς μεταβολή στις απόψεις τους για τη ζωγραφική και το ωραίο. Και όπως τονίζει ο Κόκκος (χ.χ), «μέσα από τη συνθετική, ολιστική ανάλυση του συνόλου των υποθεμάτων οι συμμετέχοντες ανασυγκροτούν τις αντιλήψεις τους για το εξεταζόμενο θέμα».

➤ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Συμπερασματικά, η θεωρία της μετασχηματίζουσας μάθησης, με εργαλείο την τέχνη, μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο εκπαιδευτικών πρακτικών, δεδομένου ότι μπορεί να έχει σημαντική επίδραση στην αποκάλυψη γνώσεων και συνεισφορά σε ένα μαθησιακό ζήτημα.

Η συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση αντιμετωπίστηκε θετικά από τους μαθητές, προκάλεσε το ενδιαφέρον τους και δημιούργησε συνθήκες μάθησης περισσότερο ελκυστικές. Επίσης, διαπιστώθηκε υποκίνηση και συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία. Η συγκεκριμένη μέθοδος διέγειρε τη βιωματική συμμετοχή τους και αναπτύχθηκε η αλληλεπίδραση, η έκφραση συναισθημάτων και σκέψεων, δεδομένου ότι οι μαθητές εμβάθυναν σε διαστάσεις του θέματος με κριτική ματιά, μοιράστηκαν τις σκέψεις τους και τις απόψεις τους στο υπό ζήτηση θέμα, έγιναν δεκτικοί στις απόψεις και τις προσεγγίσεις άλλων και τελικά όλοι συνεισέφεραν στο θέμα δραστηριοποιούμενοι συλλογικά. Σε κάθε περίπτωση, οι μαθητές επανεξέτασαν ενεργητικά τις απόψεις τους για τη ζωγραφική και ανασυγκρότησαν τις αντιλήψεις τους.

Επομένως, η χρήση της τέχνης ως συστήματος συμβόλων είναι δυνατόν να αποτελέσει μέσο για την ανάπτυξη και ενίσχυση του στοχασμού και κριτικού στοχασμού των μαθητών ώστε να μπορέσουν να διευρύνουν την οπτική τους, να υιοθετήσουν περισσότερο σφαιρικές αντιλήψεις και να οδηγηθούν στη διεργασία της αμφισβήτησης των δυσλειτουργικών αντιλήψεων και τελικά στην ανατροπή αρχικών τους εντυπώσεων και στην άρση στερεοτυπικών αντιλήψεων. Ο κριτικός στοχασμός των μαθητών πάνω σε παγιωμένες παραδοχές με εναύσματα που αντλούνται από την παρατήρηση έργων τέχνης θα ενδυναμώσει την εκπαιδευτική διαδικασία και θα οδηγήσει σε επαναξιολόγηση και μετασχηματισμό των απόψεών τους, αλλά και του τρόπου με τον οποίο νοηματοδοτούν τις καταστάσεις και σε ενδυνάμωση των μαθη-

τών, αφού θα μπορούν να κατανοούν ένα θέμα με πιο ανοικτή ματιά, προσεγγίζοντας όλες τις πλευρές ζητήματος (Κόκκος, 2011).

Τέλος, αξ σημειωθεί ότι το διδακτικό τρίωρο που διατέθηκε για την εφαρμογή της μεθόδου ήταν μάλλον πιεστικό και έθετε περιορισμούς στη σταδιακή εξοικείωση των μαθητών με τη μέθοδο από τη μία και τη συστηματική και πλήρη ανάπτυξή της από την άλλη, καθώς και στη μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων που σημειώθηκαν.

Βιβλιογραφία

- Kokkos, A. (2013). Transforming learning through art. *ELM European Lifelong Learning Magazine* Issue 4/2013. Retrieved June 06, 2019 from <https://elmmagazine.eu/issue-4-2013/transforming-learning-through-art/>
- Kokkos, A. (2013a). The use of aesthetic experience in unearthing critical thinking. In P. Mayo (Ed.), *Learning with Adults: A Reader*. pp. 205-219, Rotterdam: Sense Publishers.
- Kokkos, A. (2019). The process of transformation: Kegan's view through the lens of a film by Wenders. *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults*, Vol.10, No.2, 161-170. Retrieved June 15, 2019 from <https://tinyurl.com/y67p4uhw>
- Perkins, D. N. (1994). *The intelligent eye: Learning to think by looking at art* (Vol. 4). Getty Publications.
- Perkins, D. (2003). Making thinking visible. *New horizons for learning*. Retrieved June 15, 2019 from http://www.pz.harvard.edu/sites/default/files/MakingThinkingVisible_DP.pdf
- Phillips, N. & Fragoulis, I. (2012). The use of art in the Teaching Practice for Developing Communication Skills in adult. *International Education Studies*, 2, 132-138. Retrieved June 17, 2019 from <https://tinyurl.com/yxjrm2p>
- Ritchhart, R. & Perkins, D. (2008). Making Thinking Visible. *Educational Leadership*, Vol 65, Number 5 57-61. Retrieved June 17, 2019 from <https://tinyurl.com/y69d88ol>
- Tishman, S. & Palmer, P. (2005). Visible thinking. *Leadership compass*, 2(4), 1-3. Retrieved June 17, 2019 from <https://tinyurl.com/yynxjide>
- Αντύπας, Γ. (2015). Περιβαλλοντική εκπαίδευση - καινοτόμα προσέγγιση της έννοιας του Δάσους με διεργασίες Μετασχηματίζουσας μάθησης αξιοποιώντας την αισθητική εμπειρία της Τέχνης. «Για την ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝτική εκπαίδευση» τ. 10(55). Ανακτήθηκε στις 20 Ιουνίου 2019, από <https://tinyurl.com/y4odrcnz>
- Γιωτόπουλος, Γ. (2015). Ο ρόλος της ενσυναίσθησης στην εφαρμογή της μεθόδου του Α. Κόκκου «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω της Αισθητικής Εμπειρίας». Εφαρμογή σε δύο τμήματα της τυπικής εκπαίδευσης. *Πρακτικά Εργασιών 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου για την Προώθηση της Εκπαιδευτικής Καινοτομίας*, τόμος Β', Λάρισα 23-25 Οκτωβρίου 2015 (σσ. 484 – 495).
- Κόκκος, Α. (χ.χ). *Η χρήση της τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων. Μαθαίνοντας μέσα από την Τέχνη: Βιβλιογραφική Επισκόπηση*. Ανακτήθηκε στις 25 Ιουνίου 2019, από <https://tinyurl.com/yxyn25k6>
- Κόκκος, Α. (2009). *Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από την Αισθητική Εμπειρία: Θεωρητικό πλαίσιο και μέθοδος εφαρμογής*. Ανακτήθηκε στις 25 Ιουνίου 2019, από http://www.adulteduc.gr/images/mm_aisthitiki_empeiria.pdf

- Κόκκος, Α. (2011). Μετασχηματίζουσα μάθηση μέσα από την αισθητική εμπειρία: Η δι-
αμόρφωση μιας μεθόδου. Στο Κόκκος, Α. και Συνεργάτες, *Εκπαίδευση μέσα από τις*
Τέχνες. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ματσαγγούρας, Η. Γ. (1998). Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη: Πειραματική εφαρμο-
γή ενός προτεινόμενου προγράμματος. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 27, 251-75.
- Mezirow, J. (2007). Μαθαίνοντας να σκεφτόμαστε όπως ένας ενήλικος. Κεντρικές έν-
νοιες της θεωρίας του μετασχηματισμού. Στο Mezirow, J. και Συνεργάτες (2007). *Η*
Μετασχηματίζουσα Μάθηση. Κουλαουζίδης Γ. Μετάφραση Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ράικου, Α. (2013). *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Διερεύνηση*
Δυνατότητας για Ανάπτυξη Κριτικού Στοχασμού μέσα από την Αισθητική Εμπειρία σε
Εκπαιδευόμενους Εκπαιδευτικούς. Διδακτορική Διατριβή. ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου
Πατρών.

Παράρτημα εικαστικών έργων

Έργο 1: <http://www.allartnews.com/dc-moore-gallery-celebrates-the-life-and-work-of-george-tooker-in-exhibition/>

Έργο 2: <http://www.wikiart.org/en/francisco-goya/time-of-the-old-women-1820>

Έργο 3: http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=247&artwork_id=64199

Έργο 4: <http://www.tate.org.uk/art/artworks/bacon-study-for-a-portrait-t12616/text-summary>